

3-бөлім	Раздел 3	Section 3
Қылмыстық құқық және криминалистика	Уголовное право и криминалистика	Criminal law and criminalistics

ӘОЖ 343.1

Г.Н. Мухамадиева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, заң факультеті,
қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасы, з.ғ.к., доцент,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: Gucci_1978mail.ru

Қылмыстық іс жүргізудегі сот ісін жүргізуді тараптардың бәсекелестігі мен тең құқықтылығы негізінде жүзеге асыру принципі

Тұлғаның, соның ішінде сот өндірісіне түскен адамның құқықтары мен заңды мүдделерінің максималды жоғары қорғалуының деңгейі демократиялық және құқықтық мемлекеттің айрықша белгісі болып табылады. Осыған байланысты сот ісін жүргізудің бәсекелестігі мен тең құқықтылығы негізінде жүзеге асыру принципінің қылмыстық іс жүргізудің барлық стадияларына таралуы, сондай-ақ осы принциптің кепілдіктерінің қолданылуы ҚР ҚДЖК-нің 8-бабында бекітілген қылмыстық іс жүргізудің міндеттерінің орындалуына септігін тигізеді.

Түйін сөздер: бәсекелестік, тең құқықтылық, теңдік, айыптау, қорғау, сот төрелігі.

G.N. Mukhamadyeva

Principle of justice adversarial and equal rights in criminal proceedings

In a preliminary investigation and trial of cases to any citizen, brought in as a suspect, accused or defendant Constitution of the Republic of Kazakhstan and the Criminal – Procedural Code of the Republic of Kazakhstan shall have the right to be protected from prosecution. Inalienable, natural right to defend arises from the competitive structure of the process, when a strong charge to resist adequate protection. The highest degree of protection of the rights and lawful interests of individuals, the more the person involved in the orbit of the criminal justice is the hallmark of a democratic and legal state.

Keywords: competitiveness, equality, equal rights, accusation, protection, justice

Г.Н. Мухамадиева

Принцип осуществления судопроизводства на основе состязательности и равноправия сторон в уголовном процессе

При предварительном расследовании и судебном рассмотрении судебных дел любому гражданину, привлекаемому в качестве подозреваемого, обвиняемого и подсудимого, Конституцией Республики Казахстан и Уголовно-процессуальным кодексом РК предоставляется право на защиту от уголовного преследования. Неотъемлемое, естественное право на защиту возникает из состязательной структуры процесса, когда сильному обвинению должна противостоять адекватная защита. Максимально высокая степень защиты прав и законных интересов личности, тем более личности, вовлеченной в

орбиту уголовного судопроизводства является отличительной чертой демократического и правового государства.

Ключевые слова: состязательность, равноправие, равенство, обвинение, защита, правосудие

Сот ісін жүргізуді тараптардың бәсекелестігі негізінде жүзеге асыру принципі айыптау, қорғау және сот әділдігін жүзеге асыру функцияларының бір-бірінен бөлініп, әртүрлі органдар және лауазымды адамдармен жүзеге асырылуынан тұратын сот өндірісінің құрылымын сипаттайды (ҚР ҚІЖК-нің 23-б., 2-б.). Бұл принцип негізі болып саналатын тараптардың процессуалдық тең құқықтылығымен біртұтас, өйткені тараптардың тең құқықтар мен міндеттерді иеленуі, оларға сот алдында бәсекелестікке түсуге мүмкіндік береді.

Қарастырылып отырған принцип тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша барлығы жалпы конституциялық теңдікпен негізделген. Әділ сотты барлығының заң алдындағы теңдігінің негізінде жүзеге асыру сотпен құқықтың біркелкі жүйесінің күшіндегі нормаларын барлық азаматтарға қатысты бірдей қолдануды білдіреді. Тең бастамаларда нақты істің мән-жайларын ескере отырып, сот мүдделі адамдардың құқықтарымен қатар, міндеттерін де анықтайды.

«Теңдік» түсінігі белгілі бір абстракцияны білдіреді, яғни теңелген объектілерге тән шешімдерден сана-сезімдік (ақыл-ой) абстракциялану нәтижесі [1, 17 б.].

Құқықтық теңдік құқық-қабілеттілік және құқық субъектілік нысанында мойындалған және бекітілген қоғамдық қарым-қатынастардағы жеке адамның бостандығы.

Құқықтық теңдік – ол құқық субъектілерінің бәріне бірдей ортақ көлем, бірегей нормадағы, тең дәрежедегі бір-біріне деген еркіндік және тәуелсіздік теңдігі. Құқықтық теңдік – ол еркін адамдардың теңдігі және еркіндіктегі теңдік, жеке адам еркіндігінің жалпы ауқымы мен тең дәрежесі. Құқық теңдігі адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтары саласындағы теңдік. Осы теңдікке адамның табиғи қасиеті сияқты, жалпы сипаттағы белгілеріне қарамастан кепілдік беріледі. Мемлекеттің міндеті – осы теңдікке кепілдік ету [2, 67 б.].

Қылмыстық іс жүргізуде тараптардың тең құқықтылығы принципінің өзінің арнайы ерекшеліктері бар. Бұл принциптің толық көлемде жүзеге асырылуы істің шағын және объективті қаралу механизмін құруға мүмкіндік береді. Осы принцип істің сотта талқылануын, қайнар көзі болып тараптардың материалдық құқықтық және басқа да мүдделерінің қарама-қайшылығы табылатын тараптардың арасындағы сайысу нысанында өтетінін көрсетеді.

Бәсекелестік – айыптау, қорғау және сот төрелігінің жүзеге асырылуының функцияларының бөлінуін білдіруші процессуалдық құқықтың принципі; істі шешуші соттың алдында өзінің мүдделерін қорғау үшін тең процессуалдық құқықтармен қамтамасыз етілген тараптар ретінде айыптаудың және қорғаудың құқықтық жағдайы. Тараптардың процессуалдық жағдайы қорғаудың процессуалдық құралдарын қолданып, сот талқылауында белсенді қатысу жолымен өзінің көзқарасын қорғауда оларға кең мүмкіндіктерді берумен сипатталады.

Бұл принцип тең құқықтармен және міндеттермен қамтамасыз етілу, тараптарға сот алдында сайысуға мүмкіндік беретіндіктен оның негізі болып табылатын тараптардың процессуалдық теңдігінен бөлінбейді. Бәсекелестік, кейбір автолардың ойынша, тараптардың теңдігінсіз тіпті мүмкін емес, тараптардың теңдігі бәсекелестікпен бірге емес, оның негізгі элементін құрайды [3, 402 б.].

«Сот төрелігі істің мән-жайлары айыптау жағынан да қорғау жағынан да бірдей мұқият ашылуына, бірдей көлемде сотта айыптаушы және жауаптылығын ауырлатушы мән-жайлармен қатар ақтаушы немесе жауаптылығын жеңілдетуші мән-жайлардың бірдей берілуіне мүдделі. Бұған айыптау және қорғау, айыптаушы және қорғаушы әсер етеді», – деп жазған әйгілі заңгер И.Д. Перлов [4, 5 б.].

Бүгінгі таңда өркениетті елдерде қылмыстық процестің екі негізгі нысандарын – бәсекелестік және араласты қолдану үйреншікті. Аралас процесс құқықтың континенталдық жүйелі елдерге тән (Франция, Италия, Испания, Жапония және т.б.). Онда, бір жағынан, прогрессивтік

демократиялық принциптер (бәсекелестік, тең құқықтық, заңдылық және т.б.) орын алса, екінші жағынан, қылмыстық іс жүргізудің ертедегі тарихи нысандарының элементтері, соның ішінде сотқа дейінгі қылмыстық өндірісте қорғаудың және айыпталушының процессуалдық құқықтарының әртүрлі шектеулері түрінде көрінетін инквизициялықта сақталған.

Процестің бәсекелестік моделі сот өндірісінің демократиялық нысаны үшін, іздеуші – тоталитарлық үшін. Қылмыстық іс жүргізудің бәсекелестік нысаны құқықтың ағылшын саксондық жүйелі елдерінде таралған (Ұлыбритания, АҚШ, Канада, Жаңа Зеландия, Австрия және т.б.). Сот өндірісінің қалыптасушы тәртібі бәсекелестікті тек өктем және күштілерге ғана емес, әрбіреуге бірдей қолайлы және сенімді етеді. Бұл мағынада процестегі бәсекелестік бастамасының жүзеге асырылуында сот өндірісінің демократизациясы туралы айтуға болады. Бәсекелестік тараптарды тек формальды теңдікті ғана емес, сонымен қатар өздерінің заңды мүдделерін белсенді қорғау үшін жеткілікті мүмкіндіктермен қамтамасыз етеді. Мәселе тараптардың тең құқықтылығында емес, құқықтармен қатар (кең көлемде олар сәйкес болмауы мүмкін) процессуалдық функцияның тең болуын көрсететін олардың функционалдық теңдігінде [5, 145-146 б.].

Конструкциялық түрде бәсекелестік процесс қатал дифференцияцияны білдіреді, яғни айыптау функциясы (қылмыстық істі қозғау, сотқа жіберу, айыптау дәлелдемелерін жинау, сотта айыптау), қорғау функциясы (ақтау дәлелдемелерін жинау, сотта қорғау) және соттың функциясы (кінәлілік көлемін анықтау, жазалау шарасын таңдау).

Бұл жерде сот:

1) қылмыстық қудалау органы болып табылмайды, айыптау немесе қорғау жақтарында жүрмейді, құқықтың мүддесінен басқа мүдделерді білдірмейді;

2) объективтілікті және алалықсыздықты сақтай отырып, тараптарға өздерінің процессуалдық міндеттерін орындау үшін және берілген құқықтардың олармен жүзеге асырылуына қажетті жағдайлар қалыптастырады.

3) процессуалдық шешімді тек зерттелуінде тең негізде әрбір тарапқа қамтамасыз етілген дәлелдемелерге негіздейді;

4) тараптың өтінішімен оған ҚР-ның ҚІЖК-де көрсетілген тәртіпте қажетті материалдарды алуда көмек береді.

5) тараптарға істі бірінші және апелляциялық инстанцияларда қарауға қатысуға құқықты қамтамасыз етеді; сотталушы және оның қорғаушысы қадағалау тәртібінде, жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша істі қарауға жіберіледі.

Біздің ойымызша, айыптау, қорғау және соттың функцияларының айқын дифференциялануы қылмыстық іс жүргізуде адамның жеке басына тиіспеушілік принципіне құқықтың жүзеге асырылуын кепілдейді. Дегенмен қазақстандық қылмыстық іс жүргізудегі мәселелерге талдау жасасақ, тұлғаның заңды мүдделерінің жеткілікті қорғалуы үшін және жеке басына қол сұқпаушылыққа құқық сақталуы үшін заң шығарушыға әлі көп жұмыс жасауы қажет деген қорытындыға келеміз.

Бәсекелестік принципінің алдын ала тергеу стадиясына таралуы барлық қылмыстық іс жүргізуді тиімді қылады және оның алғашқы стадияларында процеске қатысушылардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз етеді. Өйтсе де құқықтың қазақстандық жүйесі қылмыстық сот өндірісінде бәсекелестік принципі қылмыстық процессуалдық заң арқылы бекітетіндігіне қарамастан, бәсекелестік принципі қылмыстық процестің сотқа дейінгі стадияларына таралмайды. Мысалы, қылмыстық істер алдын ала тергеу стадияларында прокуратура және алдын ала тергеу органдарының бастамшылығымен қозғалады және қысқартылады. Осылайша, сот функциясының жартысы прокуратура, алдын ала тергеу және анықтау органдарының қолында шоғырланған. Қазақстан бәсекелестік принципі ерте қосып қана қоймай, сонымен қатар қылмыстық процессуалдық заңға құқықсыз қосады деген көзқарастар бар [6, 4 б.].

Талдау жасаудан ҚР-ның ҚІЖК-нің кейбір нормаларының 23-баптың ережелеріне қайшы келетінін көруге болады. Осылайша, ҚР-ның ҚІЖК-нің 23-бабының ережелері қылмыстық қудалау органдары (прокурор, тергеуші, анықтау органы, анықтаушы) сезіктіні, айыпталушыны айыптаушы ғана емес, сонымен қатар оны ақтаушы, жауапкершілігін және жазасын ауырлатушы ғана емес, сондай-ақ жеңілдетуші мән-жайларды ашуы міндетті деп бекітуші ҚР-ның ҚІЖК-нің 24-бабының 4-бөлігі мен

36-бабының 1-бөлігіне қарама-қайшылықта. Сонымен, қылмыстық қудалау қорғаудан бөлінбеген және тергеу органы қорғау, айыптау функцияларын жүзеге асырады. Сонымен қатар ҚР-ның ҚДЖК-нің 37, 38-баптарында көрсетілген негіздерде, істі шешуді (ҚР-ның ҚДЖК-нің 51-бабы), әрі қарай алдын ала тергеу стадиясында тараптардың теңдігі туралы мәселе мүлдем қозғалмайды. Мысалы, жәбірленуші мен айыпталушының құқықтарына үстірт талдаудан да олардың теңдігі туралы қорытынды жасай алмаймыз. Және де ҚДЖК-нің 7-бабының 11-бөлігі ҚДЖК-нің 23-бабының 1-бөлігіне қарағанда бәсекелестік принципін сот талқылауына жатқызады.

Сезікті, айыпталушы, қорғаушы прокурормен, тергеушімен және анықтаушымен бәсекелеспейді, керісінше олардың алдында бойсынып өтініштерін білдіреді. Осы адамдарға берілген құқықтардың жүзеге асырылуы қылмыстық қудалау органдарының қалауына тәуелді.

Тергеудің аяқталғаны туралы алдын ала тергеу (анықтау) органдарының айыптау қорытындысын (хаттама) жасайтыны бәрімізге мәлім (ҚДЖК-нің 36-тарауы және 287-бабы). Қорғаушы болса қорғаушы тараптың позициясы көрсетілгені туралы ешқандай құжат бермейді. Заңға прокурорға қылмыстық іс материалдарымен қатар айыптау қорытындысы ғана емес, сонымен қатар осы іс бойынша қорғаушының жазбаша қорытындысының да жіберілуі қажет деген ереже белгілі бір жағдайларда әрі қарай басты сот талқылауын тағайындау туралы мәселені шешкенде соттың жұмысын жеңілдетуші еді, сондай-ақ тараптардың бәсекелестігі және тең құқықтылығы принципін жүзеге асырылуын қамтамасыз етеді.

Айыптау мен қорғау тараптарының алдын ала декларацияланған теңсіздігін, С.М. Жалыбин прокуратура стажерлары мен тергеу және анықтау органдарының жас мамандарына қылмыстық істер бойынша тергеуге және сотқа қатысу рұқсат етілсе, ал адвокаттың стажерларына бұл қызмет заңмен тыйым салынғанынан көреді [7, 137 б.].

ҚДЖК-нің 23-бабының 3-бөлігіне сәйкес сотталушыға тағылған айыпты дәлелдеу міндеті айыптаушыға жүктелгеніне осы баптың 4-бөлігі, яғни қорғаушы сотталушыны қорғаудың заңда көзделген барлық құралдары мен әдістерін пайдалануға міндетті деген нормасы қарсы қойылады, айыптау мен қорғаудың процессуалдық теңдігі туралы ресми түрде бекітілсе де. Бірақ қылмыстық қудалаудың екі ірі мемлекеттік жүйесі бір жағынан, екінші адвокаттар алқасы түріндегі қоғамдық құқықтағы ұйым қалай тең жағдайда болуы мүмкін? Біздің Отанымызда адвокаттар құқық қорғау органдарымен және сот органдарының өкілдерімен қатар ешқашан тең құқықтарды иеленген емес. Мысалы, судьяларға немесе прокурорларға қарсы қылмыстық істі қозғау аса күрделі. Адвокатқа болса заң кәдімгі азаматқа сияқты қараған. Біздің ойымызша, адвокаттың процессуалдық құқықтарының және тәуелсіздігінің кеңейтілуі туралы мәселенің оң шешілуі қылмыстық іс жүргізудің принциптерінің дұрыс жүзеге асырылуының бір кепілдігі.

ҚР-ның қылмыстық-процессуалдық заңының қазіргі тенденциялары азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының кепілденуі, сонымен қатар сот төрелігінің және қылмыстық іс жүргізудің конституциялық принциптерінің жүзеге асырылуы, сотқа дейінгі стадияларда қылмыстық іс жүргізудің орбитасына түскен адамдарды қорғауға бағытталғанына сүйенуінің жиі кездесуіне бағытталған. Тұлғаның, соның ішінде сот өндірісіне түскен тұлғаның құқықтары мен заңды мүдделерінің максималды жоғары қорғалуының деңгейі демократиялық және құқықтық мемлекеттің айрықша белгісі болып табылады.

Алдын ала тергеуде және сот талқылауында сезікті, айыпталушы және сотталушы ретінде тартылған әрбір азаматқа ҚР-ның Конституциясымен және ҚР-ның қылмыстық іс жүргізу кодексімен қылмыстық қудалаудан қорғану құқығы берілген. Қорғануға құқық ажыратылмайтын, табиғи құқық, мықты айыптауға барабар қорғау қарсы тұратын процестің бәсекелестік құрылымынан шығады.

Әдебиеттер

- 1 Нерсесянц В.С. Философия права: учебник для вузов. – М.: Инфра-М.: Норма, 1997. – 647 с.
- 2 ҚР-ның Конституциясы. Түсініктеме / ред.басқарған Ғ. Сапарғалиев, аударған С. Бақтыгерейұлы. – Алматы: Жеті Жарғы, 1999. – 424 б.
- 3 Основы государства и права РК. – Алматы: Жеті Жарғы, 1997. – 497 с.
- 4 Перлов И.Д. Право на защиту: учебное пособие. – М.: Знание, 1969. – 79 с.
- 5 Смирнов А.В. Реформы уголовной юстиции конца XX века и дискурсивная состоятельность // Рос. право. – 2001. – №12. – С. 145-155.
- 6 Балтабеков В. Что важнее: фасад или фундамент? В основе уголовного процесса до сих пор лежат репрессивные принципы //Юридическая газета. – 2002. – №13. – С. 3.
- 7 Жалыбин С.М. Теоретические и методологические проблемы обеспечения прав человека при уголовном преследовании: дис. док. юр. наук. – Астана, 2003. – 315 с.

References

- 1 Nersesyants Philosophiae Juris: artem enim princeps scholis. – SI: infraspirtualium M.: Norma, MCMXCVII. – DCXLVII sec.
- 2 ҚР нун Конституциясы. Түсініктеме / red.baskarған Ғ. Сапарғалиев, аударған С. Бақтыгерейұлы. – Алматы: Zheti Zhargy, MCMXCIX. – CDXXIV b.
- 3 et ex publica lege RK. – Almaty: Zheti Zhargy, MCMXCVII. – CDXCVII sec.
- 4 I. Perlov Ius ad custodiam: Et quis felis. – M: Scientia MCMLXIX. – LXXIX sec.
- 5 A. Smirnov Reformat criminalis nuper iusticiarium vicesimo saeculo et discursiva adversaria // Rus. ius. – MMI. – № XII. – S. 145-155.
- 6 Baltabekov Q. Quid est maius: latitudo autem ante faciem vel fundamentum? In corde ipsius criminaliter agatur iacentibus adhuc in reprimentibus principia // Legal diurna. – MMIII. – № XIII. – C. III.
- 7 Zhalybin SM Cognitionis quaestiones et satisfaciente pro iurium hominis in criminalem: Ditis. Doc. C.. scientia. – Astana, MMIII. – CCCXV.